

УДК 334.012.6

МЕХАНІЗМИ УДОСКОНАЛЕННЯ РОЗВИТКУ МАЛОГО ТА СЕРЕДНЬОГО БІЗНЕСУ В СУЧАСНИХ УМОВАХ

Балога М.І.

Метою даної статті є дослідження взаємовідносин бізнесу з оточуючим середовищем та визначення концептуальних алгоритмів оптимальної моделі удосконалення регулювання розвитку малого підприємництва як важливої складової економіки держави. В статті розглянуто концептуальні алгоритми оптимізації діяльності малого та середнього бізнесу через взаємодію з органами місцевого самоврядування муніципальних утворень. Підсумовано актуальність негайного врегулювання діяльності та необхідності збалансування відносин держави з суб'єктами підприємництва на місцях як ефективного чинника соціально-економічного розвитку держави.

Ключові слова: бізнес, підприємництво, механізм удосконалення, оптимізація діяльності, економічна криза.

ВСТУП

Становлення ринкової системи господарювання в Україні пов'язане з активізацією підприємницької діяльності в усіх сферах економіки. Одним з перспективних напрямів створення нового конкурентно-ринкового середовища є розвиток малого бізнесу. Як свідчить набутий досвід іноземних держав, саме малий бізнес сприяє активізації інноваційних процесів, мобілізації науково-технічних ресурсів, розвитку наукомістких галузей, скороченню безробіття тощо. Тому сьогодні надалі є актуальним питання розвитку інноваційної діяльності суб'єктів господарювання, зокрема малих підприємств. Адже саме малий та середній бізнес, оперативно реагуючи на зміну ринкової кон'юнктури, надає ринковій економіці необхідної гнучкості. Крім того, він мобілізує значні фінансові та виробничі ресурси населення. В економіці розвинених країн на малий та середній бізнес приходить 90% всіх підприємств і 20-60% ВВП [3].

Саме приватне підприємництво формує основу економіки будь-якої країни, забезпечуючи роботою населення та стимулюючи загальне економічне зростання в державі. Україна не стала в цьому винятком, а скоріше черговим доказом того, що йде за прикладом країн з ринковою економікою, хоча і зі своїми особливостями.

Аналізуючи сучасну українську структуру зайнятості у приватному секторі, можемо впевнено констатувати, що вона стає все далі схожою на європейську і в категорії приватні підприємці спільно з малими підприємствами у процентному відношенні до населення зайнятого у приватному секторі становить біля 45%. Для порівняння в Європі, це 50%. Стійка тенденція до росту кількості підприємств у до кризовий період, не зважаючи на не урегульованість державної політики, щодо МСБ, позитивно впливала не тільки на загальний стан економічних процесів, але й на соціальне становище населення в цілому. На сьогодні зареєстровано і працюють близько 450 000 підприємств і 2,7 млн. приватних підприємців [2].

Отже враховуючи важливість підприємництва як – головної складової української економіки, розуміння спільності проблем як малого так і великого бізнесу повинно однаково хвилювати владу

Балога Мирослав Іванович, здобувач кафедри економіки, менеджменту та маркетингу ДВНЗ «Ужгородський національний університет», директор ПП «Балмарт», моб. тел. 050-227-55-05

на шляху до євроінтеграції в цілому та покращенню соціально економічного становища в Україні зокрема.

1 РОЗВИТОК МАЛОГО І СЕРЕДНЬОГО БІЗНЕСУ В УКРАЇНІ

Значні надії в реалізації стратегічних завдань розвитку національного капіталу, розширення місткості та структурного вдосконалення внутрішнього ринку, забезпечення підвищення рівня доходів населення, розвитку підприємницької активності й формування ринкового середовища в Україні покладаються на малий і середній бізнес. Підтримка становлення та розвитку останнього є одним з визначальних пріоритетів державної політики протягом всього періоду економічних реформ. Це знайшло свій вияв у створенні відповідної нормативно-правової бази, здійсненні спеціальних заходів державної політики щодо підтримки розвитку малого бізнесу, що дозволило досягти помітних успіхів у цій сфері [1].

В умовах ринкової трансформації економіки України розвиток підприємництва, зокрема малого бізнесу, має стати одним із найважливіших чинників соціально-економічного зростання. Усвідомлюючи новаторську роль підприємництва, держава надає йому всебічної підтримки.

В Україні прийняті та діють ряд нормативних актів, які заклали підґрунтя для формування і розвитку підприємництва. Згідно з цими нормативними актами, державна підтримка підприємництва спрямована на створення сприятливих організаційних та економічних умов для його розвитку. Це - надання підприємцям земельних ділянок; передавання державного майна, необхідного для здійснення підприємницької діяльності; сприяння підприємцям в організації матеріально-технічного забезпечення та інформаційного обслуговування, підготовці кадрів; здійснення первісного облаштування неосвоєних територій об'єктами виробничої та соціальної інфраструктури з продажем або передачею їх підприємцям у порядку, передбаченому законом; стимулювання модернізації технології, інноваційної діяльності, освоєння нових видів продукції і послуг та інші види допомоги [4].

Відсутність готовності до кардинальних змін викликаних світовою фінансово-економічною кризою звела нанівець багаторічні здобутки багатьох малих та середніх підприємств, та в гіршому випадку призупинила промислових гігантів. Скорочення та згортання виробництва провідними підприємствами в усіх регіонах пропорційно позначилось на рівні соціально економічного стану населення. І якщо великим підприємствам, маючи можливість використати свої лобістські впливи на центральну владу, вдалось отримати певні преференції та підтримки, то малий і середній бізнес залишився на одинці сам із собою.

Регулятивна політика держави у сфері підприємництва не сприяє ефективному зростанню, а зводиться до контролю фінансових надходжень СПД

без використання механізмів його підтримки та мотивації. Питання врегулювання механізму взаємовідносин влади та бізнесу на принципах прозорості та рівноправ'я давно стоїть на порядку денному, однак окрім гучних заяв які швидко забуваються, діло не доходить.

Враховуючи економічну ситуацію, важливо розуміти, що сьогодні великі міжнародні організації в першу чергу інвестують кошти в реструктуризацію та ре капіталізацію своїх бізнесів за місцем знаходження материнської компанії, а не в регіони, де бізнеси розвиваються. Тому Західна Україна повинна почекати, поки стабілізується економіка країн, де знаходяться головні офіси цих компаній. З іншого боку, є бізнеси, наприклад, у сфері оптово-роздрібної торгівлі товарів повсякденного попиту, які вже зараз готові будувати заводи в Україні - вони будуть нарощувати присутність у нашій країні і навіть переміщати сюди основне виробництво.

За складної економічної ситуації кожна окрема компанія виробляє прийнятну для себе стратегію поведінки: хтось йде на певні поступки партнерам і при цьому збільшує свою мережу, хтось вважає більш вигідним призупинити наразі розвиток і перечекає. Тому можна підсумувати, що дійсно 2009 рік виявився досить важким для розвитку, але при цьому став своєрідною перевіркою концепцій на витривалість та рентабельність.

У 2010 році через кризу звільнилося дуже багато найманих працівників, перед якими постало питання: що робити далі? І перевагою цієї економічної кризи є те, що люди почали активно шукати нові можливості заробітку та прийшли до розуміння власного бізнесу.

Тому, одночасно зі збереженням рівня доходів малого та середнього бізнесу, скороченням відрахувань до Державного бюджету України та збільшенням рівня загальних надходжень до місцевих бюджетів від платників єдиного та фіксованого податків ці кроки (процеси) запобігають збільшенню соціальної напруги та відвертають небезпеку тінізації діяльності суб'єктів малого підприємництва [5].

Під час кризи керівники приватних компаній в Україні приходять до розуміння, що повинен змінитися сам підхід до ведення бізнесу, що кризу необхідно використовувати як можливість переосмислення ефективності виробництва і реструктуризувати його.

Доцільно спрямувати спільні лобістські зусилля об'єднаних підприємців на внесення змін до Законів, що регулюють діяльність бізнесу і встановити пропорційний розподіл податкового навантаження усіх складових економіки держави.

Негативно впливають на розвиток підприємництва складні та довготривалі післяреєстраційні процедури суб'єктів підприємництва, надмірне втручання органів державної влади в їхню діяльність.

Основними напрямками прискорення розвитку підприємництва в сучасних умовах трансформації, переходу до інноваційної моделі розвитку економіки України є:

1. Подальше удосконалення законодавчої та нормативної бази щодо створення сприятливих умов для розвитку малого та середнього підприємництва.

2. Удосконалення кредитної політики, а саме: організація державних кредитних установ з метою пільгового кредитування суб'єктів підприємницької діяльності, особливо початківців малого бізнесу.

3. Удосконалення податкової політики, тобто забезпечення функціонування спрощеної системи оподаткування з наданням переваги єдиному податку та право тих, що працює у секторі малого підприємництва, на соціальне і пенсійне забезпечення.

4. Подальше посилення державної підтримки суб'єктів малого та середнього підприємництва (фінансово-кредитної, майнової, інформаційної та кадрової*). Створення та забезпечення діяльності мережі бізнес-центрів, бізнес-інкубаторів тощо.

5. Стимулювання розвитку підприємництва в галузях, що забезпечують найвищу ефективність суспільного виробництва та його конкурентоспроможність завдяки використанню досягнень НТП, ресурсозберігаючих технологій, випуску принципово нових видів продукції.

6. Забезпечення виконання заходів щодо створення єдиної автоматизованої системи державної реєстрації суб'єктів підприємницької діяльності.

7. Здійснення заходів щодо поетапного створення при центрах зайнятості мережі навчальних центрів з підготовки підприємців з-поміж безробітних.

8. Посилення відповідальності органів виконавчої влади, державних службовців за виконання відповідних законів щодо розвитку підприємницької діяльності, зокрема малого бізнесу [4].

2 АНАЛІЗ СУЧАСНОГО СТАНУ ТА ПРОБЛЕМ ПІДПРИЄМНИЦТВА В УКРАЇНІ В УМОВАХ СВІТОВОЇ ЕКОНОМІЧНОЇ КРИЗИ

Малий і середній бізнес не могли не відчувати ударів кризи. Однак більш гнучко і швидко реагуючи на всі зміни, багато компаній все-таки втрималися на плаву.

Криза є особливо руйнівною для малого та середнього бізнесу. Більшість підприємців відчували нестачу ліквідності та були позбавлені доступу до кредитних ресурсів. Великим підприємствам, як правило, легше отримати рефінансування. А багато малих та середніх були змушені припинити свою діяльність через неможливість отримати кредит.

При цьому дуже істотно на роботу та доходи будь-якого підприємства впливає державна регуляторна політика, яка може за розумного підходу сприяти розвитку підприємництва в країні чи навпаки ставити величезні перепони.

У 2009 році було здійснена спроба оцінити вплив поточної економічної кризи та існуючого державної регуляторної політики на доходи та прибуток підприємств. Підприємців попросили

припустити, якими були б їхні валові доходи та прибутки, якби не було б кризи та якби регуляторне середовище сприяло розвитку бізнесу. Українські підприємці зазначили, що державна регуляторна політика може так само скоротити їхні прибутки, як і економічна криза. Згідно проведених опитувань до 20 відсотків прибутковості приватного сектора України втрачається через неефективне державне регулювання.

З року в рік дослідження ділового середовища засвідчують, що на думку підприємців розвитку бізнесу в Україні перешкоджають одні й ті ж самі процедури отримання дозволів, здійснення перевірок, а також технічне регулювання (обов'язкова сертифікація та де-факто обов'язкова стандартизація).

Згідно дослідження "Вартість дотримання податкового законодавства України" витрати усіх підприємств України на одне лише адміністрування податків та пов'язані з цим регуляторні процедури становили 5,9 млрд. грн. у 2007 році. Приватні підприємства витратили на дотримання податкового законодавства 1,9 млрд. у 2008 році. Решта регуляторних процедур коштували приватному сектору України 8,2 млрд. грн. у 2008 році, для прикладу, це еквівалент коштів, щоб оплатити роботу 275 тисяч працівників протягом одного року. Як бачимо, вже тільки шляхом спрощення цих процедур держава може вивільнити кошти для розвитку бізнесу. "Водночас було зроблено кілька кроків, які хоч трохи покращують ситуацію. Наприкінці минулого року прийнято закон, який спрощує три найбільш складні та витратні регуляторні процедури [2].

По-перше, зменшено у 100 разів розмір мінімального статутного капіталу, необхідного для створення ТОВ, по-друге скорочено термін видачі дозволів: встановлено чіткий термін видачі—10 днів та запроваджено принцип "мовчазної" згоди. За ним дозвіл вважається виданим, якщо дозвільний орган не надав заявнику у визначений термін своєї згоди чи вмотивованої відмови. У цьому випадку підприємець не залежатиме від настрою чиновника, що зменшить кількість зловживань, корупцію". По-третє, впроваджується така норма як безстрокова дія ліцензії. Якщо до цього максимальний термін ліцензії був 5 років, то крім 9 ліцензій, всі інші 62 стали безстроковими. 5 ліцензій взагалі скасовано.

В Україні понад 70 видів ліцензування, в Європі—тільки 30. За різними оцінками в нашій державі існує близько 200 дозволів, точну їхню цифру ніхто не знає.

Практично всі підприємства в Україні раз на рік перевіряються, у Європі цей показник становить 5-12%, у нас, стверджують фахівці, держава тотально перевіряє все. Система технічного регулювання залишається додатковим регуляторним тягарем для бізнесу. Багато чого треба ще зробити,— стверджують фахівці "для того, щоб бізнес у нас почувався на рівні, наближався до ситуації, яка існує в інших країнах. Бо за рейтингом легкості ведення бізнесу Україна займає 143 місце з 183. Перед нами не тільки Словаччина, Угорщина і Польща, але й Білорусь, Росія, Азербайджан. Щоб покращити цей рейтинг потрібно

тільки спростити процедури, щоб бізнес не витрачав, зайвих зусиль, зайвий час. Ми розробили відповідні пропозиції. Серед них-- реформування системи технічного регулювання, скасування сертифікації харчових продуктів, спрощення початку діяльності компаній тощо".

Згідно звіту Світового банку та IFC "Ведення бізнесу 2010", який аналізує регуляторні процедури для започаткування, розвитку та припинення підприємницької діяльності по всьому світу, українська система регулювання підприємницької діяльності оцінена як одна із найсуворіших у Східній Європі та серед пострадянських країн. Так, наприклад, податкова система України – одна з найбільш обтяжливих у світі. Щоб здійснити усі 147 податкових платежів, підприємству необхідно 736 годин на рік, через що в рейтингу "Сплата податків" звіту "Ведення бізнесу 2010" Україна посідає 182 місце серед 183 країн, залишаючи позаду лише Венесуелу та Білорусь [2].

Крім того, дослідження щороку засвідчують, що підприємства визнають за собою здійснення неофіційних платежів для прискорення реєстрації підприємства, отримання дозволу чи сертифікації, проходження перевірки. Кожне третє підприємство підтвердило, що користувалося різноманітними "неофіційними способами вирішення питань" з державними посадовцями. За даними IFC, наприклад у 2008 році так званий корупційний "податок" становив близько 6% річного доходу середнього українського підприємства. Кожен другий підприємець вважає корупцію значною перешкодою веденню свого бізнесу в Україні. Як результат, близько третини економіки країни залишається у тіні.

На рішення підприємця розпочати власний бізнес суттєво впливають вимоги щодо мінімального статутного фонду на заснування ТОВ. Скорочення цих вимог могло б значно вплинути на кількість активно діючих підприємств в країні. Сьогодні Україна залишається далеко позаду всіх європейських країн за кількістю діючих підприємств на 1 000 населення. Так, наприклад, кількість юридичних осіб (без приватних підприємств) у 2006 році на 1000 населення у Швеції складала 36,3, в Іспанії – 31,2, Італії – 25, Великобританії – 24,2, а в Україні – 7,5.

Натомість задекларовані владою реформи, до прикладу, вже прийнятий новий Податковий кодекс, потужний за своєю ємкістю, не обнадіює представників малого та середнього бізнесу своєю кінцевою метою –впорядкуванням взаємовідносин влади та бізнесу за для забезпечення сталого розвитку економіки. Враження по його оцінці, при наймі, суперечливі. А за думкою підприємців негативні...

Таке дослідження провела Міжнародна фінансова корпорація (IFC) у рамках проекту "Інвестиційний клімат в Україні". Його метою була оцінка умов ведення бізнесу в Україні та розробка рекомендацій щодо їх поліпшення.

Дослідження було підготовлене за результатами опитування 360 підприємств – фізичних осіб та керівників і 1673 підприємств – юридичних осіб, що проводилося в грудні 2008-го - березні 2009

року в 25 регіонах та семи основних галузях економіки України [2].

Проведений аналіз показує, що справжній економічний занепад в Україні викликаний не лише світовою економічною кризою, а й накопиченими за багато років причинами:

1. Недостатньою кваліфікацією органів виконавчої влади, їх інертністю, недостатньою конкуренцією серед посадових осіб органів виконавчої влади, які вбудовані в «вертикаль влади», і ніяк не залежать від органів представницької влади на всіх рівнях;

2. Недостатньою ефективністю роботи органів представницької влади, які зобов'язані сприяти просуванню нововведень у системі управління і вимагати від органів виконавчої влади підвищення ефективності їх діяльності;

3. Практично повним відлученням наукової і політичної громадськості від проблем управління країною, в результаті чого постійно робляться прості помилки, які носять відомчий характер і які добре видно з боку.

4. Рецесія світової економіки тільки загострила ті хвороби, які виникли б в Україні і без неї, але можливо на кілька місяців пізніше.

5. Недостатня конкуренція в банківській сфері, небажання більшості банків кредитувати інвестиційні проекти, оперативно і різноманітно обслуговувати населення і суб'єкти господарювання

6. Без змінна вже багато років висока інфляція - понад 12% - 15% на рік (що не припиняється з початку 90-х років минулого століття). Відсутність конкретної програми її зупинки.

7. Щорічно зростаюче багаторазове завищення бюджетних витрат. Ефективність бюджетних витрат набагато нижча, ніж у країнах Євросоюзу, за всіма показниками. Зниження ефективності бюджетних витрат триває і посилюється з часів бюрократизації системи управління.

8. Корупція в органах державної влади посилилася з різким послабленням органів представницької влади.

9. Розширюється прірва між правовою, методичною базою.

Крім цього, однією з визначальних причин неефективності розвитку малого бізнесу є загальна несприятливість ділового середовища в Україні: слабе нормативно-правове забезпечення державної політики щодо підтримки малого підприємництва, посилення адміністративного тиску, відсутність дієвих механізмів фінансово-кредитної підтримки, надмірний податковий тиск, нестабільність умов ведення бізнесу тощо. Це викликає невпевненість підприємців у стабільності умов діяльності та збільшує їхні транзакційні видатки. Відповідно це веде до збільшення витратності бізнесу, а також зумовлює більш високі очікування щодо необхідної норми рентабельності, що зупиняють потенційних підприємців, і поглинає ресурси розвитку вже діючих МП. Відбувається "тінізація" малого й середнього бізнесу в Україні. Відсутність офіційного статусу

середнього підприємства позбавляє МП стимулів до розширення.

Важливо відзначити, що переважна більшість гальмуючих чинників виходять за межі суто регуляторної політики та є спільними для підприємств усіх організаційних форм та розмірів. Це, зокрема, такі:

- непорядкованість відносин власності;
- вузькість ринків збуту;
- нерозвиненість ринкової інфраструктури та збутової інфраструктури підприємств;
- нерозвиненість конкурентного середовища та недобросовісна конкуренція;
- криза платежів;
- нестача власних обігових коштів та низька доступність кредитних ресурсів;
- дефіцит інвестиційних ресурсів, відсутність мотивації до інвестиційної та інноваційної діяльності;
- недостатня професійна кваліфікація керівництва підприємств, фахівців з фінансового забезпечення, організації виробництва і збуту;
- відсутність економічного механізму поєднання інтересів держави і підприємців, слабка взаємодія державних і підприємницьких структур;
- дефіцит вірогідної ділової інформації для прийняття стратегічних рішень на мікрорівні.

Збереження поточного стану небезпечно для подальшого розвитку малого й середнього бізнесу в Україні. Просування національної економіки до "цивілізованих" норм функціонування містить в собі низку "пасток", які загрожуватимуть розвитку і самому існуванню малого бізнесу в його теперішньому вигляді. Серед таких "пасток":

- впровадження європейських норм і стандартів у технічній сфері, яких МП часто дотримуватись не в змозі;
- реалізація вимог щодо соціального забезпечення, пенсійного, медичного страхування та безпеки праці, які суттєво обмежують використання праці та значно підвищують вартість трудових ресурсів для МП;
- поступове поширення регуляторних вимог, які притаманні розвиненим ринковим відносинам, проте накладають додаткові зобов'язання щодо витрат з боку МП (страхування, аудит, консалтинг, забезпечення умов праці тощо);
- посилення жорсткості додержання фіскальної дисципліни та "детінізація" економічних відносин, які, як зазначалося вище, є джерелом певної частки доходів більшості МП;
- підвищення, в міру поліпшення становища на внутрішньому ринку, ваги ефекту економії на масштабах, у тому числі – у традиційній сфері діяльності МП – торгівлі;
- зростання важливості оволодіння сучасними технологіями управління, маркетингу, фінансового аналізу, які є поки що недоступними для більшості МП.

Збільшення відкритості національних ринків після прийняття вимог ГАТТ/СОТ та зближення України з іншими інтеграційними об'єднаннями суттєво підвищить конкурентний тиск, в тому числі –

і на ринках, нині зайнятих малим бізнесом. Малий бізнес, який утворився в Україні, сформовано в рамках наявних виробничих відносин, тому він не пристосований (у своїй більшості) до функціонування в умовах відкритого ринкового середовища та, як і великі підприємства, потребуватиме серйозних структурних змін, необхідність яких має враховуватися в стратегії підтримки малого й середнього бізнесу в Україні [1].

ВИСНОВКИ

Отже, з вищевикладеного випливає, що адаптація підприємництва до наслідків світової економічної кризи, як елемент стратегії відновлення ефективності господарювання не повинна проходити без реальної допомоги держави. І тут, в першу чергу, мав би стати прикладом регіональний та місцевий конструктивізм взаємовідносин між бізнесом та органами місцевого самоврядування.

Сьогодні конче необхідна збалансованість відносин держави з суб'єктами підприємництва як ефективного чинника справедливого розподілу національних багатств задля отримання достатнього матеріального ресурсу для розвитку регіонів. А це можливе як мінімум, шляхом оптимізації розвитку місцевого самоврядування та рівноцінного представництва інтересів підприємництва в законодавчих органах, відновлення та модернізація інвестиційних процесів

Проблеми малого та середнього бізнесу, викликані впливом світової фінансово економічної кризи, необхідно розглядати в комплексі, як на загальнодержавному, так і на регіональному рівні, оскільки втрати від спаду підприємницької діяльності, в основі своїй відобразились на регіональних та місцевих бюджетах.

Громадські асоціації, союзи, альянси, спілки окрім само підтримки повинні активно включитись в конструктивний діалог з регіональною та центральною владою, щодо розробки цільових стратегічних програм спрямованих на забезпечення сталого розвитку підприємництва, як вагомої складової економіки країни, Бізнес об'єднанням необхідно предметно формувати узагальнені проекти стимулювання підприємництва, а їх ініціативи повинні втілюватись у конкретні нормативні акти, та впровадження законів, що сприятимуть покращенню бізнес-середовища та інвестиційного клімату у державі в цілому.

Зрозуміло, що сьогодні вже замало тих неефективних намагань з боку влади та обіцянок у сприянні підприємництву, що декларуються але не впроваджуються у конкретні справи.

Базуючись на самостійній, ініціативній, систематичній, на свій ризик, діяльності підприємці намагаються знайти своє місце в певному сегменті економіки чи то по виробництву потрібної і якісної продукції, чи то в наданні послуг і інших, намагаючись привернути до себе конкретного споживача, що в результаті не тільки веде до отримання власного прибутку, але й перетворює мале

і середнє підприємництво у соціальній енергоносії стало економічного розвитку.

Саме малий та середній бізнес надає ринковій економіці необхідної гнучкості і спонукає до зростання та диверсифікації шляхом проникнення у ті депресивні території, де великий бізнес не бачить своїх інтересів і перспектив для інвестування. Малий та середній підприємства використовують здебільшого

місцеві ресурси, міцніше прив'язані до місця свого розташування. Крім того, будучи зацікавленими в економічному розвитку території, на якій вони знаходяться, підприємці є значним джерелом поповнення місцевих бюджетів, часто залучаються до місцевих благодійних акцій, однак практично відсторонені від формування, обговорення та реалізації муніципальних цільових програм.

ПЕРЕЛІК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Жаліло Я. Економічна стратегія держави: теорія, методологія, практика. Монографія / К.: НІСД, 2003. – 368 с.
2. Криза чи держава – хто перешкоджає більше? [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://franchising.ua/vlasniy-biznes/576/kriza-derjava-hto-pereshkodjae-bilshe/>
3. Малий та середній бізнес / За ред. В.Є. Сахарова. – К.: ВНЗ «Національна академія управління», 2003. – 368 с.
4. Федоренко В.Г., Діденко О.М., Руженський М.М., Іткін О.Ф. Політична економія: Підручник / За науковою ред. доктора економ. наук проф. В.Г. Федоренка. – К.: Алерта, 2008. – 487 с.
5. Франчайзинг в Україні у 2009 році. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://franchising.ua/stattya/565/franchayzing-ukraini-2009-roci/>